

ARTYKUŁY RECENZyjNE

Magdalena Kozłowska

Najnowsze publikacje w języku polskim poświęcone dziejom Bundu. Próba przeglądu

W roku 2017 przypadła sto dwudziesta rocznica powstania Bundu (*Der Ałgemajner Jidiszer Arbeter Bund in Lite, Pojln un Rusland*) i setna rocznica zainaugurowania jego autonomicznej działalności w Polsce.

Dzieje Bundu stały się tematem niezależnej debaty akademickiej stosunkowo późno, nie znaczy to jednak, że pamięć o ruchu nie była do tego czasu podtrzymywana. W środowiskach partii nie brakowało historyków amatorów, którzy – pragnąc ocalić od zapomnienia żydowskich *arbetsmenczn* i ich ideały – nie stronili od mitologizacji i gloryfikacji ruchu¹. Jednak poza publikacjami związanymi poniekąd z członkami partii i powstającymi przede wszystkim w jidysz przekonanie o jej roli w historii podawano w wątpliwość. Kamieniem milowym w historiografii dotyczącej Bundu stała się opublikowana w 1972 r. praca Henry’ego J. Tobiasa, historyka z University of Oklahoma, poświęcona działalności partii w Rosji do roku 1905, będąca cennym studium do dziś². Autor, korzystając ze źródeł w jidysz i po rosyjsku oraz ze wspomnień byłych działaczy ruchu, wnikliwie przeanalizował kształtowanie się polityki Bundu na tle wydarzeń w Rosji i historii Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Wiele kwestii poruszonych przez Tobiasa wyznaczyło kierunek późniejszych badań³. Jego zainteresowania dotyczące zwłaszcza tożsamości narodowej były

¹ Typowym dziełem tego nurtu jest praca *Di geschichte fun Bund*, red. Gregor Aronson i in., t. 1–5, Nju Jork 1960–1972.

² Henry J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia from Its Origins to 1905*, Palo Alto 1972.

³ Np. John Bunzl, *Klassenkampf in der Diaspora: Zur Geschichte der jüdischen Arbeiterbewegung*, Wien 1975; Nora Levin, *While Messiah Tarried: Jewish Socialist Movements, 1871–1917*, London 1977.

kontynuowane głównie przez następne pokolenie badaczy – sympatyków Bundu – w latach dziewięćdziesiątych⁴:

Innym nurtem, który wyrósł równolegle do badań nad meandrami myśli politycznej Bundu, było skoncentrowanie się na pytaniu o „sukces” czy „powodzenie” partii. Takie podejście cechuje na przykład sztandarową, przeglądową pracę na temat tej partii pod wymownym tytułem: *The Politics of Futility: The General Jewish Workers Bund of Poland, 1917–1943* autorstwa Bernarda K. Johnpolla z roku 1967⁵. Zdaniem autora Bund zawiódł, ponieważ nie uznawał roli, jaka przypada każdej partii, czyli dążenie do zdobycia władzy w państwie. Przyjęta w tego typu studiach pozagładowa i często prosyjonistyczna optyka prowadziła historyków do formułowania tez na temat skuteczności polityki ruchu, które najczęściej były mało zniuansowane i nie zawsze odnosiły się do realnych osiągnięć partii w danym momencie historycznym. W taki sposób jeszcze całkiem niedawno pisał na przykład Yosef Gorny w swoim studium porównawczym Bundu z Poalej Syjon, uznając, że Bund poniósł klęskę, ponieważ był wierny koncepcjom klasowym⁶.

Przez ostatnie dwadzieścia lat wzrosło zainteresowanie kwestiami kulturowymi i codziennymi praktykami ruchu. Wcześniej, w latach siedemdziesiątych, jedynie klasyczna praca Ezry Mendelsohna dotyczyła tego problemu w szerszym zakresie⁷. Odejście zajmujących się Bundem uczonych od badań nad historią polityczną i skierowanie ich uwagi w stronę antropologii historycznej przyczyniło się do przesunięcia punktu ciężkości nowych studiów w stronę codziennej pracy ruchu. Cezurę stanowi wydana w Niemczech na początku XXI w., a niedawno opublikowana w Polsce, monumentalna praca Gertrud Pickhan dotycząca aktywności Bundu w II Rzeczypospolitej⁸. Autorka omawia w niej nie tylko zagadnienia związane z myślą i programem partii w dwudziestoleciu międzywojennym,

⁴ Zob.: Henri Minczeles, *Histoire générale du BUND: un mouvement révolutionnaire juif*, Paris 1995; Israel Laubstein, *Bund: Historia del Movimiento Obrero Judío*, Buenos Aires 1997.

⁵ Bernard K. Johnpoll, *The Politics of Futility: The General Jewish Workers Bund of Poland, 1917–1943*, Ithaca 1967.

⁶ Zob.: Yosef Gorny, *Converging Alternatives: The Bund and the Zionist Labor-Movement, 1897–1985*, Albany 2006.

⁷ Ezra Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*, Cambridge 1970.

⁸ Gertrud Pickhan, „Gegen den Strom”: *Der Allgemeine Jüdische Arbeiterbund „Bund” in Polen 1918–1939*, Stuttgart–München 2001. Wydanie polskie: *taż, Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*, tłum. Adam Peszke, red. Joanna Nalewajko-Kulikow, Warszawa 2017.

ale także przygląda się wnikliwie jej członkom, rytuałom, zapleczu politycznemu i aktywności na polu kultury. Dyskusję na temat projektów kulturalnych polskiego Bundu w okresie międzywojennym kontynuował m.in. Jack Jacobs w dziele *Bundist Counterculture in Interwar Poland*⁹, który fenomen popularności ruchu pod koniec lat trzydziestych w Polsce próbuje tłumaczyć sukcesem nieustającej pracy kulturalnej Bundu w ramach różnych agend ruchu, przybierającej wręcz – jego zdaniem – formę kontrkultury. Oprócz zasygnalizowanej zmiany tematycznej obserwowalnym kierunkiem w badaniach nad Bundem jest koncentracja zainteresowań głównie na okresie międzywojennym i epoce późniejszej¹⁰.

Ostatnia dekada przyniosła wzrost zainteresowania dziejami ruchu bundowskiego, co niektórzy nazywają wręcz „modą na Bund”, obecną zwłaszcza wśród młodych, lewicujących środowisk politycznych, niejako „odkrywających” lewicę działającą w II Rzeczypospolitej. Rzadko jednak współcześni działacze sięgają do źródeł i opracowań, karmiąc się raczej własnym wyobrażeniem, mitem i życzeniami na temat tego, czym był Bund. Szkoda, bo na rynku czytelnicznym pojawiło się kilka edycji źródłowych. Warto tu zauważyć bogaty wybór źródeł z archiwów rosyjskich¹¹, opublikowane po angielsku wspomnienia Bernarda Goldsteina¹², wydany w ramach *Archiwum Ringelbluma* tom poświęcony podziemnej prasie ogłoszonej drukiem przez Bund i Cukunft w okresie II wojny światowej¹³ czy niedawno

⁹ Jack Jacobs, *Bundist Counterculture in Interwar Poland*, Syracuse 2009. Por. szersze studium poświęcone działalności i fenomenowi jednej z agend Bundu – młodzieżowce partii, której Jacobs przeznacza tylko jeden z rozdziałów: Magdalena Kozłowska, *Świetlana przyszłość? Żydowski Związek Młodzieżowy Cukunft wobec wyzwań międzywojennej Polski*, Kraków–Budapeszt 2016.

¹⁰ Zob. np.: Daniel Blatman, *For Our Freedom and Yours: The Jewish Labour Bund in Poland 1939–1949*, tłum. Naftali Greenwood, London–Portland 2003; Frank Wolff, *Neue Welten in der Neuen Welt. Die transnationale Geschichte des Allgemeinen Jüdischen Arbeiterbundes 1897–1947*, Köln–Weimar 2014; David Slucki, *The International Jewish Labor Bund after 1945: Toward a Global History*, New Brunswick–New Jersey 2012. Pełny przegląd literatury na temat Bundu do 2009 r. opracował Frank Wolff, zob.: Frank Wolff, *Historiography on the General Jewish Labor Bund: Traditions, Tendencies and Expectations*, „Meadon” (2009), z. 4. Zob. także stale aktualizowaną bibliografię na temat Bundu: Rebekka Denz, Frank Wolff, *The Exploration of Activity: Literature on the Jewish Labor Bund*, <http://www.bundism.net/bibliography> [dostęp: 30 stycznia 2019].

¹¹ *Bund. Dokumenty i materiały 1894–1921*, red. Kirył Michajłowicz Anderson i in., Moskwa 2010.

¹² Bernard Goldstein, *Twenty Years with the Jewish Labor Bund: A Memoir of Interwar Poland*, tłum. i red. Marvin S. Zuckerman, West Lafayette 2016.

¹³ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 16: *Prasa getta warszawskiego: Bund i Cukunft*, oprac. Martyna Rusiniak-Karwat, Alicja Jarkowska-Natkaniec, Warszawa 2016.

wydrukowane, arcyciekawe dzieło Marka Edelmana pt. *Nieznane zapiski o getcie warszawskim*¹⁴.

Nie brakuje też nowych opracowań krytycznych. Bez wątpienia jedną z publikacji, z którą powinni zaznajomić się zainteresowani losami społeczności żydowskiej w międzywojennej Polsce, a także badacze tego okresu w historii Polski, jest wspomniana już praca Gertrud Pickhan, która wreszcie po szesnastu latach od wydania niemieckiego została przetłumaczona na język polski pt. *Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*¹⁵. Jak w przedmowie słusznie zaznacza Joanna Nalewajko-Kulikow, redaktorka naukowa polskiej edycji, „monografia [...] jest nie tylko dziełem już klasycznym, ale i ważnym dokumentem rozwoju bundowskiej historiografii”¹⁶. Spostrzeżenia Pickhan w większości pozostają aktualne, a nadany przez nią kierunek badań – ogniskujący się wokół zagadnień historii społecznej – wciąż jest kontynuowany. Czytelnik lub czytelniczka czuć może jednak niedosyt, jeśli chodzi o przedstawienie przez autorkę aktywności partii w latach dwudziestych. Pickhan tłumaczy się z tego, argumentując, że właśnie do końca lat dwudziestych trwała reorientacja partii po rozpadzie starego porządku, a ta wewnętrzna cezura korespondowała z przemianami w świecie zewnętrznym (krystalizacją autorytaryzmu w Polsce, rozwojem antysemityzmu, ograniczeniami migracyjnymi do Palestyny). Najważniejszą datą jest więc dla autorki akces partii do Socjalistycznej Międzynarodówki Robotniczej (SMR) w 1930 r. Faktycznie był on symbolem drogi, jaką przeszedł polski Bund, który na tym etapie odcinał się już wyraźnie od komunizmu i plasował się raczej po stronie socjaldemokracji. Wiadomo jednak, że nie podjęto tej decyzji jednomyślnie, a zwrot w stronę socjaldemokracji nie był dla wszystkich członków partii wyborem oczywistym, a raczej kalkulacją zysków i strat.

Pickhan dużą wagę przywiązuje do intymnej atmosfery panującej wewnątrz ruchu i niemal rodzinnego przywiązania, jakie miało łączyć jego członków. Autorka sugeruje, że było to zjawisko wyróżniające ruch i cementujące partię. Z najnowszych badań nad żydowskimi ruchami politycznymi w międzywojniu wiadomo jednak, że fluktuacja między poszczególnymi ugrupowaniami nie była zjawiskiem rzadkim¹⁷. Trudno

¹⁴ Marek Edelman, *Nieznane zapiski o getcie warszawskim*, oprac. Martyna Rusiniak-Karwat, Warszawa 2017.

¹⁵ Pickhan, *Pod prąd...*

¹⁶ Tamże, s. 16.

¹⁷ Zob. np. Daniel K. Heller, *Jabotinsky's Children: Polish Jews and the Rise of Right-Wing Zionism*, Stanford 2017.

też za charakterystyczne wyłącznie dla Bundu uznać poczucie lojalności czy utożsamianie się z partią – sędzę, że można te cechy rozszerzyć także na inne ugrupowania, i to nie tylko żydowskie, i nie tylko polityczne.

Bez wątpienia tytaniczną pracę wykonała redaktorka naukowa, poprawiając pomyłki wydawnicze, ustalając polskie pierwodruki źródeł czy aktualizując stan badań. Tym samym sięgnięcie do wydanej po polsku książki staje się dla badacza lub badaczki bardziej zasadne niż szukanie trudno dostępnego niemieckiego oryginału.

Łukę pozostawioną przez Pickhan, dotyczącą szerszego opisu działalności partii w latach dwudziestych, wypełnia na swój sposób wydana w 2016 r. praca Michała Trębacza: *Izrael Lichtenstein. Biografia żydowskiego socjalisty*¹⁸. Choć jest to monografia poświęcona osobie międzywojennego lidera biedoty żydowskiej z Bałut, to autor zręcznie zarysowuje szerokie tło działalności swojego bohatera. Czytelnicy mają więc okazję bliżej poznać politykę Bundu w II dekadzie XX w. i realia międzywojennej Polski. Praca Trębacza zasługuje na uwagę także dlatego, że przywraca pamięć o bundowcu z krwi i kości, człowieku wywodzącym się z biednej rodziny, którego droga do socjalizmu prowadziła przez pracę społeczną. Dzięki temu Lichtenstein był dla swoich wyborców wiarygodny i autentyczny. Jego działalność na rzecz upośledzonych społecznie łodzian przysporzyła mu ogromnej estymy¹⁹. Jednocześnie jego osoba przyciągała też postaci ze świata kultury, odwiedzali go bowiem wybitni pisarze żydowscy: Szolem Asz, Mojsze Broderson, Icchok Kacnelson czy Jechiel Jeszaja Trunk.

Co ciekawe, autor – odwołując się do źródeł nieprzebadanych przez innych badaczy, jakimi są protokoły rady miejskiej – pokazuje też dynamikę, specyfikę, uwarunkowania i charakter lokalnej polityki. Fascynująca jest także lektura rozdziału dotyczącego rodziny Lichtensteina, gdzie poznajemy go w roli męża i ojca. Przy całej swojej przenikliwości autor nie zauważa jednak, że decyzja podjęta przez Lichtensteinów, aby posłać dzieci do polskojęzycznych szkół, nie była wcale tak wyjątkowa wśród bundowców. Podobne wybory i „sprzeniewierzenie się ideałom”, jak nazywa to autor, były udziałem wielu z nich.

Niezbyt dokładnie dotąd zbadaną historią Bundu w powojennej Polsce zajęła się z kolei Martyna Rusiniak-Karwat w pracy *Nowe życie na*

¹⁸ Michał Trębacz, *Izrael Lichtenstein. Biografia żydowskiego socjalisty*, Łódź 2016.

¹⁹ O pozycji społecznej, jaką cieszył się w międzywojennej Łodzi Lichtenstein, najlepiej świadczy jego pogrzeb, który wręcz przybrał charakter liczącej kilkanaście tysięcy osób manifestacji.

zgliśczech. *Bund w Polsce w latach 1944–1949*²⁰. Dzieło to jest swoistym dialogiem z wydaną w 2012 r. pracą Davida Sluckiego *The International Jewish Labor Bund after 1945: Toward a Global History*²¹, w której autor poświęcił zaledwie kilkanaście stron polskiemu powojennemu Bundowi. Rusiniak-Karwat pokazuje, że w czasie swojej krótkiej, kilkuletniej działalności w powojennej Polsce Bund – wbrew obiegowej opinii – w dalszym ciągu starał się być autentyczną żydowską siłą polityczną, a nie tylko grupą ludzi połączonych pamięcią o przeszłości. Godny uznania jest zawarty w pracy wykaz źródeł, z których liczne nie zostały jak dotąd wcześniej wykorzystane. Dzięki obszernej kwerendzie autorka w pieczołowity sposób odtworzyła krótkie i burzliwe powojenne dzieje partii. Niestety, czasem ta mnisza wręcz skrupulatność utrudnia odbiór pracy: tekst jest bardzo „gęsty” za sprawą licznych przypisów, przez co może nie dotrzeć do szerszego grona czytelników.

Badaczka dzieli krótki okres działalności Bundu na trzy etapy: 1) 1944–1946 – próba rekonstrukcji działalności politycznej i struktur partyjnych, zaznaczenie swojej bytności zarówno wobec powstających organów państwa polskiego, jak i na tzw. ulicy żydowskiej; 2) 1947 – I połowa roku 1948 – „mała stabilizacja”, skupienie się na celebracji obchodów pięćdziesięciolecia istnienia partii; 3) 1948–1949 – samorozwiązanie się partii. Zaslugą Rusiniak-Karwat jest ukazanie stosunku Bundu do wyjazdów społeczności żydowskiej z Polski, którego ewolucję można by skwitować hasłem: „Emigracja: tak! Emigracjonizm: nie!”. Tym samym Bund, niczym w dwudziestoleciu międzywojennym, ponownie w pragmatyczny sposób odpowiadał na wyzwania rzeczywistości, wciąż jednak pozostając ruchem antysyjonistycznym. Jak jednak dowodzi autorka, nawet taka narracja w obliczu narastającego antysemityzmu i aktów przemocy była trudna do obrony. Momentem, który wstrząsnął środowiskiem bundowskim, było zamordowanie – przybyłego z krótką wizytą do Łodzi – Fiszke Najmana, działacza ruchu. Wydarzenie to miało miejsce w czerwcu 1946 r., a więc jeszcze przed pogromem kieleckim.

Niezwykle ciekawe, ale też gorzkie są opisane przez autorkę ostatnie chwile polskiego Bundu. Po wchłonięciu Polskiej Partii Socjalistycznej przez Polską Partię Robotniczą bundowcy zdecydowali o samolikwidacji, nie widząc sensu kontynuowania autonomicznej żydowskiej polityki

²⁰ Martyna Rusiniak-Karwat, *Nowe życie na zgliśczech. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.

²¹ Slucki, *The International Jewish Labor Bund...*

socjalistycznej. Decyzję przedstawiono ostatecznie na nadzwyczajnym zjeździe partii w styczniu 1949 r., w czasie którego dokonano całościowej samokrytyki i odczytano rezolucję o samolikwidacji. Na koniec, w symboliczny sposób przypieczętowując ogłoszony akt, odśpiewano już tylko *Międzynarodówkę*, niejako wyrzuciwszy z pamięci hymn Bundu *Di Schwue*. Dla działaczy ruchu, którzy byli aktywni poza granicami Polski, takie *dictum* równało się zdradzie ideałów. Jak wskazuje jednak autorka, wielu z tych, którzy pozostali w Polsce, a nie wstąpili do PZPR, także nie mogło się pogodzić z likwidacją partii (należeli do nich zwłaszcza aktywiści młodzieżówki ruchu). Rusiniak-Karwat przytacza jednocześnie bardzo ciekawe zapisy z akt komitetów wojewódzkich, obrazujące proces weryfikacji tych, którzy zdecydowali się na akces do PZPR.

Na polskim rynku książki żydowskiej rok 2017 minął pod znakiem Bundu. Wypada mieć nadzieję, że historycy i historyczki nie powiedzieli jeszcze na ten temat ostatniego słowa.

Bibliografia

1. Źródła opublikowane

- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 16: *Prasa getta warszawskiego: Bund i Cukunft*, oprac. Martyna Rusiniak-Karwat, Alicja Jarkowska-Natkaniec, Warszawa 2016.
- Bund. Dokumenty i materiały 1894–1921*, red. Kirył Michajłowicz Anderson i in., Moskwa 2010.
- Edelman Marek, *Nieznane zapiski o getcie warszawskim*, oprac. Martyna Rusiniak-Karwat, Warszawa 2017.

2. Opracowania

- Blatman Daniel, *For Our Freedom and Yours: The Jewish Labour Bund in Poland 1939–1949*, tłum. Naftali Greenwood, London–Portland 2003.
- Bunzl John, *Klassenkampf in der Diaspora: Zur Geschichte der jüdischen Arbeiterbewegung*, Wien 1975.
- Di geszichte fun Bund*, red. Gregor Aronson i in., t. 1–5, Nju Jork 1960–1972.
- Goldstein Bernard, *Twenty Years with the Jewish Labor Bund: A Memoir of Interwar Poland*, tłum. i red. Marvin S. Zuckerman, West Lafayette 2016.
- Gorny Yosef, *Converging Alternatives: The Bund and the Zionist Labor-Movement, 1897–1985*, Albany 2006.
- Heller Daniel K., *Jabotinsky's Children: Polish Jews and the Rise of Right-Wing Zionism*, Stanford 2017.
- Jacobs Jack, *Bundist Counterculture in Interwar Poland*, Syracuse 2009.

- Johnpoll Bernard K., *The Politics of Futility: The General Jewish Workers Bund of Poland, 1917–1943*, Ithaca 1967.
- Kozłowska Magdalena, *Świetlana przyszłość? Żydowski Związek Młodzieżowy Cukunft wobec wyzwań międzywojennej Polski*, Kraków–Budapeszt 2016.
- Laubstein Israel, *Bund: Historia del Movimiento Obrero Judío*, Buenos Aires 1997.
- Levin Nora, *While Messiah Tarried: Jewish Socialist Movements, 1871–1917*, London 1977.
- Mendelsohn Ezra, *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*, Cambridge 1970.
- Minczeles Henri, *Histoire générale du BUND: un mouvement révolutionnaire juif*, Paris 1995.
- Pickhan Gertrud, *Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*, tłum. Adam Peszke, red. Joanna Nalewajko-Kulikow, Warszawa 2017.
- Rusiniak-Karwat Martyna, *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.
- Slucki David, *The International Jewish Labor Bund after 1945: Toward a Global History*, New Brunswick–New Jersey 2012.
- Tobias Henry J., *The Jewish Bund in Russia from Its Origins to 1905*, Palo Alto 1972.
- Trębacz Michał, *Izrael Lichtenstein. Biografia żydowskiego socjalisty*, Łódź 2016.
- Wolff Frank, *Historiography on the General Jewish Labor Bund: Traditions, Tendencies and Expectations*, „Meadon” (2009), z. 4.
- Wolff Frank, *Neue Welten in der Neuen Welt: Die transnationale Geschichte des Allgemeinen Jüdischen Arbeiterbundes 1897–1947*, Köln–Weimar 2014.

Magdalena Kozłowska
Uniwersytet Warszawski
m.kozlowska41@uw.edu.pl